

MOSLIMS

CHRISTENEN

No. 95

DE DIALOOG ALS UITDAGING

J.C.M. Bendorf 1989

Kunnen joden, christenen en moslims een week lang samen onder één dak wonen, werken bidden en zich ontspannen? Hoe ontstellend het antwoord ook mag lijken, ik kan deze vraag uit eigen ervaring met een volmondig "ja" beantwoorden. J.C.M. Bendorf heeft dit al voor de tiende keer bewezen. Wat is J.C.M. Bendorf? U vindt een presentatie door de organisatoren. Na enkele indrukken van een deelnemer volgen drie lezingen. De drie sprekers hebben jarenlange ervaringen met interreligieuze ontmoetingen. Wat zij ons te bieden hebben, komt dus niet van achter de schrijftafel. Hun beschouwingen over taal en dialoog, over eigen identiteit en open staan voor anderen, over de bijdragen die andersgelovigen ons kunnen leveren aan de verrijking van ons eigen geloof, zijn even zo vele bewijzen dat de ware dialoog een uitdaging is.

Wij vestigen uw aandacht op de bijdragen van andersgelovigen aan het Conciliair Proces en m.n. op de recente uitgave Om de heilheid van het bestaan (cf. p. 19). Tenslotte eindigen we met een zeer verhelderende en evenwichtige verklaring over de Rushdie-affaire door de "Islam in Europa commissie" van de Konferentie van Europese Kerken en de Raad van R.K. Bisschoppenkonferenties.

P.Reesink.

No. 95 mei/juni 1989
abonn. (5 nrs. per jaar) f 20,-
Losse nummers f 4,50, incl. porto
giro 4300211 t.n.v.
Cura Migratorum - Begrip.

"Begrip"
Luybenstraat 17
5211 BR DEN BOSCH
Tel: 073 - 14 51 59

DE DIALOOG ALS UITDAGING

INLEIDING

Wat is J.C.M.?

De permanente "Joden, Christenen en Moslims Conferentie" in Europa werd in leven geroepen om binnen Europa aan de gelovigen van de drie godsdiensten de gelegenheid te bieden elkaar te ontmoeten. Allen geloven in de éne God en voeren hun wortels terug tot Abraham. J.C.M. organiseert jaarlijks twee conferenties in het Hedwig Dransfeld Huis in Bendorf, bij Koblenz (B.R. Duitsland): een voorjaarsconferentie voor theologen, maatschappelijke werkers, pedagogen en anderen uit de hulpverlenende beroepen; een najaarsconferentie voor vrouwen. Andere J.C.M.conferenties vinden plaats aan de Evangelische Academie in Berlijn en op de Selly Oak Colleges, in Birmingham (Engeland).

Doelstellingen

In het algemeen beperken zich de J.C.M. conferenties tot zaken, die met het dagelijks leven te maken hebben van de in Europa wonende gelovigen van de drie gemeenschappen. Het gaat hier om uitdagingen en mogelijkheden binnen een pluralistische maatschappij, om de afstand tussen wereld en godsdienst; om moeilijkheden waarmee minderheden en migranten kampen, om opvoeding. We onderzoeken ook hoe wereldvraagstukken waar onze drie godsdiensten bij betrokken zijn, onze gemeenschappen in Europa en onze wederzijdse relaties beïnvloeden.

Werkwijze

J.C.M. pakt problemen aan waarmee de drie gemeenschappen geconfronteerd worden.

Door na te gaan hoe iedere gemeenschap hiermee omgaat, kunnen we beter zien wat we gemeenschappelijk hebben en op een positieve manier aanvaarden wat ons scheidt.

J.C.M. werkt op basis van wederzijds vertrouwen en respect. Daarom worden er geen openbare verklaringen afgelegd of gezamenlijke besluiten genomen. Eenieder is vrij om dat wat hij of zij geleerd heeft, mee terug te nemen naar zijn of

haar achterban.

We werken met lezingen, discussiegroepen en andere vormen van communicatie, inclusief creatief groepswork, kunst en drama. Op basis van onze gemeenschappelijk religieus engagement nodigen we elkaar uit de respectievelijke liturgische diensten bij te wonen en naargelang ieders behoeften en mogelijkheden, er eventueel aan deel te nemen.

We hebben ook gezamenlijk ogenblikken van stilte en meditatie. Samen bestuderen we belangrijke teksten uit onze tradities.

(presentatie door de organisatoren van J.C.M.)

ERVARINGEN VAN EEN DEELNEMER

De J.C.M. conferentie, gehouden in Bendorf, van 13 tot 20 maart, kende dit jaar een grote deelname. De moslims waren talrijker dan ooit. Niet alleen waren er zoals gewoonlijk veel Pakistani uit Engeland, ook moslims uit Maleisië gaven de moslim gemeenschap een kleurrijke schakering aan groepen. Dit is, zoals later bleek, belangrijk voor de dialoog onder de moslims zelf. De joden, voornamelijk de liberale richting uit het Leo Baeck College met enkele Amerikaanse en Israëliische joden, leken de meest homogene groep te vormen. Dat spanningen en moeilijkheden niet alleen tussen de drie godsdiensten bestonden, werd duidelijk gemerkt op de dinsdagavond bijeenkomst, waar elke godsdienst zijn eigen geloofsgenoten rond zich schaarde. Zo was het moeilijk voor de vele christenen, waaronder katholieken, diverse protestantse kerken, Quakers, en andere kleine denominaties inbegrepen om het eens te worden over een gezamenlijke definitie van gebed, en een gezamenlijke tijd en vorm van een niet-liturgisch gebed tijdens de dag. Ook n.a.v. de Zondagsdienst bleek hoe nuttig en leerzaam het is als andersgelovigen ons min of meer verplichten om ons gezamenlijk christelijk geloof naar de anderen te vertolken in een oecumenische viering. Maar ook de moslims kenden hun problemen: moesten ze de juiste tijden voor de 5 maal per dag te verrichten gebeden aanhouden? Moesten ze op vrijdag blijven voor het middaggebed in het conferentiecentrum of zich aansluiten bij de grotere groep moslims in het dorp om hun eenheid met de lokale gemeenschap

te benadrukken? Welke koranlezingen moesten ze gebruiken in een dienst waar ook joden en christenen aanwezig waren, was vertaling van de preek wel of niet wenselijk?

Het bijwonen van of gedeeltelijk participeren in elkaar's liturgische vieringen was een goede aanvulling op de meer theoretische bijbel-, thora en koranstudie.

Sommige zaken lijken op het eerste gezicht niets met godsdienst te maken hebben en kunnen wrevel of communicatiestoornis in de hand werken. Zo hadden de Pakistani moeite om vrouwen een hand te geven, om na een lezing te applaudiseren. Christenen vonden het wel wat te ver gaan, dat ze 's avonds niet aan een glaasje wijn konden nippen, aangezien dit moslims weer tot ergenis kon strekken. De joden hadden geen problemen om tijdens de sabbat-maaltijd vruchtensap te serveren i.p.v. wijn; zolang het maar om de vrucht van de wijnstok ging.

Naast de vele bijeenkomsten in kleine groepjes waren er goede lezingen waarvan drie zijn vertaald voor dit nummer van Begrip.

De Ruhdsie-affaire is, ondanks heftige emoties en wederzijdse beschuldigingen over en weer tussen moslims en joden (christenen stonden min of meer aan de kant), goed in de hand gehouden door de uitstekende leiding en begeleiding.

Als leerpunten kunnen genoemd worden:

- welke solidariteit hebben christenen met moslims in dergelijke gevallen?
- was de boekverbranding door moslims wel zo bedoeld zoals veel Britten dat hebben begrepen m.a.w. hoe worden handelingen van moslims uitgelegd?
- wanneer voelt iemand zich aangevallen en wat doe je als je, zonder het te bedoelen of te merken, iemand grieft in zijn godsdienstige gevoelens?

Elkaar's gevoeligheden leren kennen en er mee omgaan, zowel bij (vegetarische) maaltijden, zwemmen, bidden, recreëren enz., leert men niet vanzelf of uit een handboek. Dialoog moet worden geoefend en beoefend in de praktijk evenals fietsen en zwemmen. Vandaar dat reële ontmoetingen nodig zijn en dat men moet accepteren elkaar over en weer te informeren, niet vóór of namens een ander te spreken (of namens "het systeem", de "dogmatieken") maar namens zichzelf.

Ware dialoog begint niet allereerst tussen systemen, maar tussen mensen.

Hiervoor is Bendorf een prima leer-schule, die we ook in Nederland zouden moeten proberen op te zetten (de werkgroep islam van de Raad van Kerken buigt zich over de mogelijkheid hiervan).

P. Reesink.

TAAL EN DIALOOG

Anecdote

Wat ik u ga vertellen wil ik eerst door een anecdote illustreren. In 1956 reisde ik voor het eerst naar West-Duitsland. Daar heb ik vijf maanden gewerkt in een centrum voor vluchtelingen van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, bij Enkenbach in de buurt van Kaiserslautern. We hadden het voorrecht een keer per week in een Duits gezin te worden uitgenodigd. We mochten dan eerst een bad nemen en daarna een gesprek hebben waarna een maaltijd volgde. Een van mijn vrienden zocht, terwijl hij nog in de badkamer was, in het woordenboek naar een uitdrukking om er de conversatie mee te kunnen beginnen. Toen hij die gevonden had, kwam hij uit bad en verraste zijn gastgezin met de boodschap: "Ik ben zuiver". Wat hij natuurlijk had moeten

zeggen was: "Ik ben schoon", want hij wilde medelen dat het vuil weg was en niet dat zijn zonden van hem waren weggenomen. Welke vergissing had mijn vriend begaan? Werkwoord en grammatica waren correct. In het engels kunnen de woorden pure en clean soms door elkaar gebruikt worden zoals in de bijbel: "Was me met hyssop en ik zal rein (schoon) zijn, reinig me en ik ben witter dan sneeuw."

Hoe dan ook, nu dertig jaar later is mijn Duits wat vastgeroest en zou ik niet meer zo stellig durven beweren dat sauber en rein niet door elkaar kunnen worden gebruikt. Mijn vriend had zijn Duits niet uit een woordenboek moeten halen. Dit is een engelse ziekte en een van de redenen waarom het zo slecht gaat met onze talenkennis. Wij denken dat studeren en leren hetzelfde is als lezen. In sommige vakgebieden mag dit dan zo zijn, het gaat echter niet op in geval van een taal of een godsdienst.

Men kan jodendom, christendom of islam nooit verstaan door er alleen over te lezen, zelfs niet in boeken, door joden, christenen of moslims geschreven.

Levenschte ontmoeting en waarlijk luisteren naar gelovige ervaringen is wezenlijk, als men een andere godsdienst wil begrijpen.

Om dit punt af te ronden wil ik nog de volgende opmerking maken. Als ik het jodendom probeer te verstaan vanuit het Nieuwe Testament, of het christendom vanuit de Koraan, dus vanuit een andere godsdienst, dan is het resultaat catastrofaal. Zelfs als je het christendom probeert te verstaan vanuit het Nieuwe Testament, zit je even fout als wanneer je de Tenach of de Koraan bestudeert om te weten wat het is om jood of moslim te zijn. Talen moeten binnen een spraakgemeenschap geleerd worden en dit geldt ook voor religieuze taal en voor de godsdienst in het algemeen. Hier houdt mijn vergelijking op. Nu wil ik verschillende manieren gaan bespreken waarop wij taal binnen de godsdienst gebruiken. De bedoeling is dat we ons meer bewust worden van en gevoeliger voor dit taalgebruik.

Beledigende taal

Taal kan beledigend zijn. Onze drie godsdienstige tradities kennen bijv. het gebruik van "heidens", "bijgelovig" en "ongelovig", woorden die op andersgelovigen slaan. Trouwens, voor veel geseculariseerde mensen uit de twintigste eeuw is iedere vorm van godsdienst "bijgeloof". Het gebruik van deze termen evenals "primitief" i.p.v. "stamgebonden" of "préliterair", "fanatiek", "fundamentalistisch" zeggen meer van degene die ze gebruikt dan van de geloofsuitingen of ideologieën waarvoor ze gebruikt worden. Deze termen zijn te vermijden. Minder beledigend, maar toch nog negatief, is de tendens om anderen te beschrijven als niet-christenen, niet-joden, niet-moslims.

Onhandige taal

Soms bedoelen we het goed maar zijn we in feite toch onbeholpen in ons taalgebruik. Zo beschrijft men soms de joodse barmitzvah als het joodse vormsel of zelfs als de joodse doop. Als een moslim christenen te woord staat, kan hij over de imaam als over onze priester spreken.

Vandaar is het slechts 'één stap om de moskee of synagoge een moslim of joodse kerk te noemen. Als een moslim of sikh een imaam of granthi als priester beschrijft, of als iemand een ritueel doop noemt, is zijn bedoeling om te helpen, maar zo werkt het niet. Men kan bijvoorbeeld lid zijn van een bijzondere christelijke gemeenschap, die het priesterschap als ambt verwerpt en dan voelt men zich tegen de haren ingestreken. Of als men de barmitzvah met de doop vergelijkt, kan de toehoorder vragen of het om kinderen gaat of om volwassenen, die hun geloof openlijk belijden; of ze ondergedompeld worden of besprenkeld; of het accent ligt op de vergeving van de zonden of op een nieuw leven. Kortom, de gesprekspartner, in dit geval de christen, wordt gesterkt in zijn geloof dat de andersgelovige in zijn traditie rituelen heeft, die specifiek zijn voor de christen. Ik zie dus geen andere mogelijkheid dan dat ieder zijn eigen termen gebruikt: imaam, rabbi, barmitzvah, kerk, vormsel. Men moet de mensen met wie men in dialoog is, vragen deze nieuwe termen te leren.

Lichaamstaal

Iedereen weet dat onze intenties te lezen zijn uit of misverstaan kunnen worden door de lichaamstaal, die varieert van cultuur tot cultuur. Zo moest ik eens een vergadering voorzitten in Bradford waar ook een moslim was uitgenodigd. In de groep zaten vrouwen en mannen. Toen ik hem voorstelde, gaf hij de mannen een hand en deed alsof de vrouwen er niet waren. Als ik de islamitische Mirpuri cultuur beter had gekend, zou ik hem aan niemand hebben voorgesteld. Of zou hij zijn afkomst hebben moeten verloothen en iedereen de hand moeten drukken? (Ik denk van niet, als hij de soenna van de profeet trouw wilde blijven). Hoe het antwoord ook mag zijn op deze vraag, het is duidelijk dat niet alleen woorden maar ook gebaren belangrijk zijn in de dialoog.

In het Indische subcontinent is het voor mij heel normaal om hand in hand te lopen met een vriend. Als ik dat ergens in Engeland zou doen, zou ik hetzelfde misverstand oproepen dat ontstaat, als ik in Pakistan de hand van een vrouw vasthoud. Terloops vermeld ik nog het gebruik van "a.u.b." en "dank u wel". Deze woorden liggen me even gemakkelijk

in de mond als "in sjaa 'Allah" voor de moslim. Moslim vrienden hebben me gezegd: "zeg toch niet voortdurend "dank je wel". We weten wel dat je dankbaar bent, dat blijkt uit heel je gedrag". Als mensen uit deze landen naar Engeland komen en niet steeds bij iedere gelegenheid "a.u.b." of "dank je wel" zeggen, dan worden ze nogal vlug als onopgevoed of onbeschaafd beschouwd. (Strikt gesproken gaat het hier niet over lichaamstaal, maar gemakshalve vermeld ik het hier).

De taal van theologie en levensbeschouwing

We zijn nu toe aan uitspraken en uitdrukkingen die we tegenkomen, als we het hebben over iemand's godsdienst. Ik denk met name aan wat in de Koraan staat over Abraham: hij was jood noch christen maar moslim. Je kunt ook denken aan de uitspraak van christenen die zeggen dat Jezus de Messias is (dat wordt trouwens ook door de Koraan van Jezus gezegd). Of aan het geloof in God's vaderschap dat joden en christenen delen. Of aan het gebruik van de term profeet, die de drie Abrahamitische godsdiensten gemeenschappelijk hebben. Volledigheidshalve kunnen daar nog deze laatste term (Abrahamitische godsdiensten)aan toevoegen.

Ik ga deze voorbeelden niet een voor een analyseren maar ze gebruiken om ons er opmerkzaam op te maken dat ze elkaar gedeeltelijk overlappen of tegenspreken en zo misverstand en verwarring in de hand kunnen werken. Als ik lees: "Abraham was een moslim", moet ik dat als een theologische uitspraak opnemen en niet als een historische want de islam als historische verschijningsvorm komt minstens 2000 jaar na Abraham.

Als moslims de uitdrukking horen: "God is vader", doen ze er goed aan zich te

herinneren dat het hier niet gaat om een biologische waarheid. Ze hebben gelijk als ze zeggen dat God niet verwekt wordt, als hiermee het natuurlijke voortplantingsproces wordt bedoeld. In zo'n geval moeten christenen luisteren naar moslim vrienden want maar al te dikwijls hebben christenen de uitdrukking "Zoon van God" m.b.t. Jezus gebruikt zonder zich te realiseren dat dit mensen buiten hun eigen geloofswereld niets zegt of zelfs kan beledigen. We moeten onze traditionele terminologie verfijnen en herzien als we met andersgelovigen spreken. Ik hoop echter dat als ik een serieuze poging onderneem om mijn geloof in de Drieëenheid opnieuw te formuleren, dat ik dan geen moslims ontmoet die al a priori beweren dat christenen waarlijk drie goden aanbidden.

Joden, Christenen en moslims gebruiken allen het woord "profeet", maar in elke godsdienst betekent het iets anders. Als een moslim Jezus profeet noemt, moet men dan ook uitleggen, wat hij daarmee bedoelt.

Deze voorbeelden wil ik uitbreiden met de taal van gebed een viering. Christenen, speciaal diegenen die zijn opgevoed in de landen van Reformatorische signatuur, beschouwen gezamenlijke viering als wezenlijk. "Buiten de Kerk geen heil" betekent minimaal een kerkdienst per week. Deze kerkdiensten waren meestal nogal droog en duurden lang. Humor doet schuchter zijn intreden en hier en daar wordt zelfs wel eens gedanst. Als christenen, zo opgevoed, in de synagoge of in de moskee komen, kunnen ze zich ergeren. Een dienst in de moskee duurt hooguit 10 minuten behalve vrijdagmiddag. Van de joden bezoeken maar weinigen de synagoge en vele van hen praten met elkaar. In de moskee of (orthodoxe) synagoge vind je geen vrouwen of, als ze wel komen, worden ze teruggedrongen in de rol van toeschouwer.

Hoe kunnen christenen begrijpen wat zij zien of horen, als niemand het hun uitlegt?

Als conclusie of samenvatting wil ik een beeld uit de wereld van de sportjournalistiek gebruiken, dat misschien iets kan verduidelijken. Als u in de krant een beschrijving leest van iemand die een doel scoort tijdens een voetbalwedstrijd, wat denkt u dan van de volgende zin: "De verdediger versloeg twee mannen

en schroefde de bal achter in het net". Elk woord op zich heeft nauwelijks betekenis, toch is de hele zin direkt duidelijk voor een voetbalfanaat.

Hoe kunnen we de kloof overbruggen tussen een christen en een andersgelovige? Niet door te zoeken naar een neutrale, waardenvrije taal. Termen als "initiatie, begrafenisceremonies, schrift" kunnen helpen, maar mijn opmerking over "profeet" (wat op zich een neutrale term leek) laat zien dat zelfs hier vooronderstellingen zijn ingebouwd. Sommige zoeken een oplossing in een universeel taalgebruik en hun onderzoek kan tot nuttige resultaten leiden, maar het hoofdaccent moet liggen op een helder, doorzichtig taalgebruik. Dan kunnen we vanuit onze eigen godsdienst ook buitenstaanders bereiken. Tegelijkertijd kunnen wij als buitenstaanders aandachtig luisteren naar andersgelovigen, zonder gehinderd te worden door de vooronderstellingen van ons eigen geloof.

Methodologie

Voordat we ons in het ingewikkelde domein van de taal storten, is het noodzakelijk naar een methologie te zoeken om ons die eigen te maken. Deze bestaat reeds in de fenomenologie van de godsdienstwetenschappen. Kortom, deze methode bestudeert de godsdienst als een geheel van schrift, geloofsuitingen, praktijken enz. en ziet dit alles binnen de totale samenhang en in het kader van de traditie. Deze methode probeert de religie vanuit haar eigen invalshoek en in haar eigen uitdrukkingsvormen te onderzoeken.

M.a.w. de eerste taak van de onderzoeker is zijn of haar ideologie opzij te zetten en het ander geloof voor zich te laten spreken. Men kan geen vooruitgang boeken in de dialoog, als men zijn eigen christelijk geloof gebruikt om jodendom of islam te begrijpen. Zolang als men niet weet wat het is om jood te zijn of moslim, uitgaande van hun geloof, praktijk en engagement, kan men niet vooruitkomen in de dialoog.

Er zijn dus minstens vijf regels te onderzoeken:

1. We moeten uitgaan van de eerlijkheid en oprechtheid van alle partners die de dialoog aangaan.
2. We moeten hun geloofsuitgangspunten respecteren.
3. We moeten ons eigen geloof opzij

zetten, als we luisteren.

4. We moeten de neiging onderdrukken om andere geloofssystemen te beoordelen of ze nu polytheïstisch, sexistisch, menselijke verzinsels of wat dan ook zijn.
5. We moeten het verlangen onderdrukken om te bekeren en te overreden en dit vervangen door de wens alleen maar informatie te verstrekken.

(Ik ga er vanuit dat mensen reeds bezig zijn met de dialoog. Ik geloof niet dat men deze kan aangaan door slechts boeken te lezen. Als dat zo is, moet theologie in de wereld plaats vinden en niet in de studeerkamer).

Dit is echter niet genoeg. C.K. Chesterton, een Britse katholieke, zei eens: "Als een barbaar een professor vertelt dat er ooit alleen maar een gevederde slang bestond en als de professor dan geen heilige huiver ondervindt en geen neiging om te hopen dat het zo zou kunnen zijn, dan mag hij so wie so over deze zaken niet oordelen" (citaat uit G. van de Leeuw, Religion in Essence and Manifestations, Harper and Row, 1963. - vol.2, p.675).

Anders gezegd, zolang we niet met de moslim het diepe ontzag van de profeet Mohammed kunnen delen, dat hij ervaarde toen de aartsengel Gabriël hem voor het eerst aansprak of met de jood het wonder van de bevrijding uit Egypte, of met de christen de vreugde van de paasnacht, of met de sikh de Baisakhi gebeurtenis van 1699, met de boeddhist Boeddha's verlichting, met de hindoe de opwinding van de eerste onderdompeling in de Ganges bij Benares (Varanasi), dan spelen we slechts met woorden. Godsdiensten zijn hiervoor echter te belangrijk.

Waarheid

Wat moeten we met het sleutelwoord "waarheid"? Allereerst, wat bedoelen we ermee? Zo nu en dan noemen we iets "objectief waar" bijv. het Hebreeuwse volk was slaaf in Egypte. Of Jezus werd gekruisigd. Of Mohammed leefde in Arabië in de zesde eeuw, maar om dit soort waarheden gaat het hier niet. Verloste God met uitgestrekte en machtige hand de Israëlieten uit Egypte? Stierf Jezus voor de zonden van de mensheid? Is Mohammed God's laatste profeet? Over dat soort waarheden gaat het hier. Ik zou hier graag een ander woord als "waarheid" gebruiken want ik ben me ervan

bewust dat we het dikwijls zo dogmatisch gebruiken dat geen tegenargument mogelijk is of geen onderzoek geduld wordt. In plaats daarvan moeten we vragen: beantwoorden deze beweringen aan ervaringen? En dan moeten we toegeven dat dit voor gelovige mensen zo is. Daarom zijn ze waarachtig, echt. Maar of ze buiten een bepaald geloof authentiek zijn en of bijv. een jood of christen Mohammed als profeet kan respecteren of liefhebben is een vraag die ons brengt bij de wortels van de relaties tussen God en de mensheid.

Tenslotte moeten we voor ogen houden dat godsdienstige taal anders is als de taal van een jurist of historicus. Zo geloven bijv. joden niet letterlijk dat God een machtige hand had of dat hij zijn arm uitstreckte maar zij twijfelen er niet aan dat God aanwezig was bij de uittocht uit Egypte. Zij denken erover na als zij in de Talmud lezen: God deelde niet de vreugde van de verlorene Israëlieten want hij treurde over de verdronken Egyptenaren, die ook zijn kinderen waren.

Het obscure karakter van de godsdienstige taal heeft ook voordelen. Al te veel helderheid kan schadelijk zijn. Ons leven lang zijn we bezig met het doorgronden, het ontwikkelen en het interpreteren van ons mens zijn. Er klopt iets niet met ons als het verstaan van de godsdienst, waarop ons leven is gegrond, niet meegaat in dit proces, als ook dit verstaan zich niet verder ontwikkelt. Als we dus onze spraak vernieuwen en meer nuanceren, laten we dan niet vergeten dat het transcendente uiteindelijk onuitspreekbaar is.

W.Owen Cole,
Head of Religious Studies
West Sussex Institute of Higher Education, Chichester.
vertaald uit het engels door: P.Reesink

JODENDOM EN DIALOOG

Toen ik deze voordracht voorbereidde, stond ik voor de moeilijke keuze tussen twee opgaven.

De eerste: iets over de joodse visie op de dialoog met andere religies te zeggen.

De tweede: iets van mijn eigen ervaring met de dialoog en de daaruit ontstane vragen onder de loep te nemen.

Ik kwam tenslotte tot het besluit om beide aspecten te onderzoeken en te proberen ze samen te brengen.

De wortels van de dialoog

Zowel de joodse traditie als ook onder de joden vandaag is er ongetwijfeld veel onduidelijkheid over de interreligieuze dialoog.

We worden heen en weer getrokken tussen: enerzijds - openstaan voor de mogelijkheden tot betere relaties met mensen van allerlei godsdiensten en anderzijds - de zorg om de gevolgen, die dit voor ons zal hebben, ja zelfs de zorg om te over-

leven als een uniek volk met een unieke ervaring van God.

Verskillende factoren dragen bij tot deze bezorgdheid:

- de historische herinnering aan onze status als minderheid tussen andere geloofsgemeenschappen gedurende de Middeleeuwen,
- de ervaring van afgedwongen bekeringen,
- zonder twijfel is een deel van onze angst vandaag getekend door de traumatische gebeurtenissen van deze eeuw, toen één derde van het joodse volk werd uitgeroeid,
- een ander aspect is heel eenvoudig ons kleine aantal; er zijn 13 miljoen joden op de hele wereld. Als men ons in een grafiek zou tekenen naast de honderden miljoenen christenen en moslims, zouden we nauwelijks te vinden zijn.

De diepste wortels van deze onzekerheid m.b.t. de waarde en de risico's van de interreligieuze dialoog zijn te vinden in de vroegste hoofdstukken van de jood-

---

se geschiedenis. Eén reden voor deze tweestrijd lijkt mij te zijn verbonden met de opvatting van het EENZIJN of de EENHEID van God.

Laat me dit illustreren aan de hand van de bijbelse periode van het joodse volk uit de tijd, dat onze gemeenschappelijke geschiedenis begint.

Toen de kinderen Israëls het Wezen en de verlangens van God probeerden te begrijpen, voelden ze zich èn aange-trokken tot èn afgestoten van de religi-gies van de omringende volken.

Ze wezen de rituelen, de waarden en de mythologieën van hun buurvolken af, omdat deze hun ethische normen m.b.t. seksualiteit en menselijke recht-vaardigheid geweld aandeden.

Maar ook intern waren ze voortdurend in strijd gewikkeld om hun eigen verstaan van God en de aanspraken, die God op hen als volk deed, onder wisselende omstan-digheden gestalte te geven.

De nakomelingen van Abraham gingen van een half-nomadische levenswijze over tot een sedentair bestaan in Kanaän. Ze creëerden een koninkrijk en zelfs een klein wereldrijk, maar ook beleefden ze het uiteenvallen van het éne rijk in twee elkaar bestrijdende rijken en ten-slotte de verschrikkingen van verwoes-ting en verbanning uit hun eigen land.

De nederlaag van hun volk moet voor velen de nederlaag van hun God betekend hebben en had tot beëindiging van hun bestaan als volk en als geloofsgemeen-schap kunnen leiden. Maar door de kracht van de prediking van hun profeten konden ze hun schijnbare nederlaag omzetten in een grootsere voorstelling van Gods plannen met hen en van zijn macht, die de hele wereld omvatten kon.

Door al deze ervaringen en uitdagingen hielden ze ijverig vast aan en kregen

ze meer inzicht in het begrijpen en ervaren van 'Eenzijn', 'Anderszijn', 'Almacht' en het universele Wezen van God, die hen aansprak en aan wie ze door banden van de wet en banden van liefde en devotie gebonden waren.

Het monotheïsme, dat onze drie religies delen, deze voorstelling van EEN God, een EENHEID achter de veelheid in de wereld, betekent, dat de hele rijke diversiteit van het leven in een einde-loze verscheidenheid spreekt van deze ENE God.

Maar leren we daaruit, dat ieder indivi-du en elke groep vrij is, om God op eigen wijzen te dienen, of zijn we in plaats daarvan de mening toegedaan, dat we de ENE God slechts op één manier aanbidden en dienen kunnen, nl. op onze eigen, speciale wijze?

Dit zou betekenen, dat alle andere ma-nieren verkeerd en onwaar zijn.

Het is maar een kleine stap van een monotheïsme, dat universeel en plurali-tisch is, tot iets, dat wij 'monolatrie' kunnen noemen, die bezittend is en mono-poliserend.

De laatste opvatting gaat vaak samen met de behoefte om de opvatting van alle anderen door overtuiging en dwang te corrigeren.

Het joodse volk van de bijbelse tijd en de tijd van de tweede tempel kende deze valstrik, nl. het gevaar om eigen macht en succes met de wil van God gelijk te stellen.

In deze valstrik zijn ze soms terechtge-komen en individuen en religieuze groe-pen belanden hierin steeds weer in de loop van de geschiedenis.

Als de een of andere groep in zo'n fase van triomfalisme zit, is interreligieuze dialoog, zoals wij dat vandaag verstaan onmogelijk!

Het feit alleen al, dat wij elkaar hier kunnen treffen, duidt erop, dat we ons uit zo'n fase bewegen op weg naar een herontdekking van de mogelijkheden van een monotheïstisch pluralisme.

Er is nog een ander punt, waardoor het joodse volk in tweestrijd verkeert over de dialoog. Dat kwam voort uit zijn ervaring -niet als een volk in veilig-hed binnen een eigen gebied-, maar als een volk in ballingschap.

Hun tempel, waar de direkte communicatie met God mogelijk was, was met de grond gelijk gemaakt. Jeruzalem, hun heilige stad, was eveneens verwoest en door

anderen bezet. Ze leefden als een minderheid onder andere volken en religies, soms getolereerd, vaker vervolgd. Als minderheid hing hun overleven af van de luimen van de machthebber en de mate, waarin ze zich in wisselende omstandigheden en situaties konden aanpassen.

Tweeduizend jaar lang leefden de Joden in een toestand van belegering en in die situatie probeerden ze hun identiteit als volk en hun opdracht als dragers van een bepaalde religieuze traditie te bewaren.

In dergelijke situaties van sociale en politieke ongelijkheid wordt dialoog onmogelijk, omdat de twee potentiële partners elkaar niet als gelijken ontmoeten.

Te veel zaken zoals macht en afhankelijkheid, indirecte bedreiging en dwang staan in de weg. Of de cultuur die hen opneemt nu welwillend is of agressief, de mogelijkheid tot uitbuiting bestaat en daardoor wordt de dialoog vervormd.

Eén joods antwoord op deze realiteit van een minderheidspositie bestond daarin, dat wij onze trots, als eigenaars van het idee van monotheïsme, opzij legden en de legitimiteit van andere wegen tot de ENE God gingen erkennen.

Uitgaande van het begin van het boek Genesis stelden de rabbijnen 7 morele grondregels vast die, zo leerden ze, door God aan Noachs zonen en daarmee aan de hele mensheid gegeven waren.

Daartoe behoorden het verbod tot stelen, tot moorden, afgoderij, hoererij en het positieve gebod om een systeem van rechtspraak en gerechtigheid in te stellen. Deze 'zeven geboden van de nakomelingen van Noach' gaven de joden een morele check-list, waarmee ze het gedrag van omringende landen en geloofsgemeenschappen toetsen konden.

Naar de joodse opvatting was ieder mens, die een rechtvaardig leven leidde en deze morele basis principes gehoorzaamde, verzekerd van een plaats in de komende wereld. Men hoefde niet via het jodendom God te bereiken.

Het lijkt wel alsof de ervaringen van nederlagen en de bittere strijd om in ballingschap te overleven, iedere aanspraak op het alleenbezit van de waarheid over de wegen naar en de verwachtingen m.b.t. de ENE God, uit het joodse volk hadden weggebrand.

Binnen de joodse traditie bestond de mogelijkheid van een echt, religieus pluralisme en in zekere zin wordt dit in

de geschriften van de profeten aangekondigd. (Jes.2: 1-4, Amos. 9:8)

Het latere joodse denken maakte onderscheid tussen de politieke realiteit, nl. hoe joden door anderen behandeld werden, en deze genoemde overtuiging, dat alle mensen, die hun geloof ernstig namen en die zich rechtvaardig gedroegen, voor God acceptabel waren.

De meest gezaghebbende formulering van de joodse versie op christendom en islam stamt van de spaanse filosoof en wetgeleerde uit de 12e eeuw, Mozes Maimonides, een jood, die door de religieuze cultuur van de islam ten diepste beïnvloed was.

Hij kon in het bestaan van christenen en islam als dochterreligies van het jodendom een goddelijk plan herkennen, waardoor Gods Rijk aan de hele mensheid gebracht zou worden:

"Maar het gaat de menselijke geest te boven om de Schepper's plannen te peilen want onze wegen zijn niet de Zijne. Al deze zaken m.b.t. Jezus van Nazareth, en de Ismaëliet (Mohammed), die na hem kwam, helpen slechts om de weg te effenen voor de koning Messias, om de hele wereld voor te bereiden op de dienst der aanbidding van God in een samenklank" Het wetboek van Maimonides. Het boek der Rechten.

Om dit gedeelte af te sluiten wil ik nog een andere joodse leer toevoegen. Deze gaat terug op de Mechilta, één van de oudste voorbeelden van rabbijnse commentaren op de Hebreeuwse bijbel, waarschijnlijk afkomstig uit de 2e eeuw van onze jaartelling:

"De Tora, de openbaring Gods bij de berg Sinai, werd openlijk gegeven, voor iedereen zichtbaar, in de open lucht. Want als ze in het land Israël gegeven was, dan zou Israël tot de volken van de wereld gezegd hebben: 'Jullie hebben daaraan geen deel'. Daarom werd de Tora in de wildernis gegeven, openlijk, voor iedereen zichtbaar, in de open lucht; en allen, die haar willen ontvangen laten ze komen en haar ontvangen'.

De aanzet tot dialoog

Maar zelfs de meest tolerante en ruimdenkende klassieke, joodse uitspraken over andere godsdiensten geven niet helemaal de onderlinge veronderstellingen van vandaag weer, over het wezen en

de waarde van de interreligieuze dialoog. Ik ben er zeker van, dat enkelen in het verleden dezelfde pluralistische mening hadden en dat in de mystieke stromingen voortekenen daarvan te vinden zijn. Maar voor zo ver ik het zie, is er een radikaal verschil met de huidige visies.

Dit komt, doordat wij i.p.v. het wezen en de legitimiteit van andere godsdiensten te definiëren vanuit onze taal en ons verstaan nu komen tot een andere acceptatie, nl. op grond van hun zelfwaardering en hun zelfdefiniëring. Je zou kunnen zeggen: het is een beweging van religieus 'kolonialisme' naar een religieus 'pluralisme'. En deze verandering in zienswijze is moeilijk en verwarrend.

Deze verandering heeft vele wortels. In het Westen kunnen we wijzen op intellectuele oorzaken als: de Verlichting en de opkomst van het humanistisch denken. Ook de natuurwetenschap en de technologie hebben veranderingen in het bewustzijn veroorzaakt. De reusachtige vooruitgang in het kommunikatieve bereik hebben het concept van 'global village' tot werkelijkheid gemaakt.

Daarmee verbonden is de kennis van de vergankelijkheid van onze door nucleaire en ekologische katastrofen bedreigde wereld. We zijn ons meer dan ooit tevoren bewust, dat we één mensheid zijn, die in een eindigende en begrensde wereld leeft en dat ons overleven afhangt van onze wederzijdse samenwerking. Dit kan paradoxaal klinken, gezien de vele regionale conflicten en de opkomst van 20 nieuwe volken, die allemaal hun autonomie opeisen, maar het zou ook een uitdrukking kunnen zijn van de gemeenschappelijke behoefte om in een wereld, die steeds meer gelijkvormig wordt, op de een of andere manier een eigen identiteit te bewaren.

Wij definiëren opnieuw onze individualiteit en ons gezamenlijk mens zijn tegenover de steeds grotere veranderingen, die we allen ondergaan.

De politieke manier om dit uit te drukken werd door Walter Lippman samengevat, en wat hij zegt, kan ook als een nieuw model voor het experimenteren met de interreligieuze dialoog gezien worden. Hij schreef: 'de complexiteit van de moderne samenleving is een dagelijkse les in de noodzaak om eisen niet te sterk op te schroeven, tegenstrijdige standpunten te begrijpen en te proberen

deze met elkaar te verzoenen en zaken op zo'n manier te begeleiden, dat in een plurale samenleving een soort harmonie ontstaat'.

Ik heb deze gesecculariseerde, pragmatische zienswijze gebruikt, omdat ik geloof, dat we moeten erkennen, dat een deel van de belangstelling voor de interreligieuze dialoog voortkomt uit veranderde sociale en politieke omstandigheden.

Sinds meer dan honderd jaar worden religies in het Westen door de secularisatie bedreigd. Zo zien velen het.

Maar men kan ook stellen dat de kritiek van de gesecculariseerde wereld op de geïnstitutionaliseerde godsdiensten ertoe geleid heeft dat men de bezem heeft gehaald door de eigen opvattingen en vanzelfsprekendheden en deze opnieuw is gaan onderzoeken. We hebben niet de macht in het ontwikkelde Westen om anderen onze overtuiging op te leggen. We moeten 'op het marktplein' met andere ideologieën concurreren. We hebben moeten leren naar anderen (uit) te gaan op een nieuwe manier en we zijn ons bewust geworden, dat wij dezelfde problemen met andere geloofsgemeenschappen delen en dat zij in deze moeilijke tijd wel eens onze echte bondgenoten kunnen zijn.

Ik koester wel eens de verdenking, dat het in het allereerste begin van de interreligieuze dialoog de praktische noodzaak was, die ons samenbracht en dat - uitgezonderd enkele opmerkelijke pioniers - de ideologie van de dialoog later kwam. Wie macht heeft, hoeft de ander niet te ontmoeten. Ik geloof niet, dat dit de resultaten minder waardevol of; minder eerlijk maakt; in ieder geval heeft de eenmaal begonnen dialoog zijn eigen drijfkracht. Maar we moeten wel steeds proberen om over de verschillende factoren, die ons samenbrengen, eerlijk te zijn.

De drijfkracht van de dialoog, zoals ik die ervaren heb, schijnt uit twee verschillende richtingen te komen, nl. de persoonlijke en de politieke.

Mijn eigen eerste bezoeken aan Duitsland, meer dan 20 jaar geleden, die er toe dienden, om hier in Bendorf een joods-christelijke bijbelweek te creëren, waren het gevolg van mijn eigen nieuwsgierigheid en gefascineerdheid om oog in oog te komen met de na-oorlogse

duitse wereld. Op de een of andere manier stemde dit overeen met mijn eigen joodse, religieuze behoeften.

Maar tegelijkertijd was ik me ervan bewust, dat de duitse kerken en de leiders van de aanwezige, joodse gemeenten belangrijk werk deden, nl. in het kielzog van de Holocaust naar nieuwe omgangsregels zoeken voor de betrekkingen tussen Christendom en Jodendom.

Als de christelijke leer een rol gespeeld heeft bij de ontwikkeling van een klimaat, waarin de genocide plaats kon vinden, dan voelden sommige mensen in de kerken de verantwoordelijkheid deze leer opnieuw te onderzoeken en te interpreteren om te voorkomen, dat zoiets ooit weer zou kunnen gebeuren.

Ik ben er zeker van, dat als wij de joods-moslim en moslim-christelijke betrekkingen overal in de wereld bekijken, we precies dezelfde mengeling van persoonlijke en politieke componenten in deze dialoog zullen aantreffen. Het is belangrijk om deze verschillende redenen voor de dialoog te erkennen, want ze maken het ons mogelijk enkele van de huidige moeilijkheden te zien.

Zoals ik al zei: mensen beginnen een dialoog met elkaar, omdat ze dat op een of ander vlak nodig hebben, vaak, omdat afwezigheid van dialoog erger is.

In de beginfase is het nodig om een hele reeks van angsten, wantrouwen en misverstanden te verwijderen.

Sprekend vanuit mijn eigen ervaring: in het begin van een dialoog moet men a.h.w. van weerskanten een soort waslijst opstellen met grieven uit het verleden, beledigingen en woede over de dialoogpartner, waar men nu tegenover staat. Bovendien heeft ieder de behoefte om alles wat men zelf deed te verklaren, te rechtvaardigen en te verduidelijken. Het is alsof beide kanten eindelijk de gelegenheid krijgen om alle boze haterlijke dingen van zich af te praten. Dingen over de ander, die men tot nu toe alleen maar 'onder ons' kwijt kon, worden dan van mens tot mens uitgesproken. Het is, alsof een abces wordt opengesneden.

Als gedurende deze eerste ontlading van emoties en beschuldigingen niemand aanwezig is om te bemiddelen, kan de hele ontmoeting gemakkelijk mislukken.

Er is niets pijnlijkers in de wereld, dan van een ander te horen, wat deze werkelijk van je denkt, in het bijzonder, wanneer men er zich toe verplicht

heeft, de waarheid van wat de ander zegt, onder ogen te zien.

Maar het geheel is nog gecompliceerder. Om te beginnen spreekt elke deelnemer aan deze nieuwe dialoog tot twee toehoorders tegelijk. We mogen dan oog in oog staan met onze dialoogpartner, volgens de 'verborgen agenda' spreken we eigenlijk nog tot de gemeenschap, waar we uit vandaan komen.

We brengen hùn boodschap en als hùn vertegenwoordigers moeten we hen bij onze terugkomst aan kunnen kijken. 'Ik heb hun werkelijk datgene gezegd, wat jullie wilden'.

Als deze eerste ontlading niet heeft plaats gevonden, kan er geen tweede fase volgen, vandaar dat er zoveel potentiële dialogen al in de beginfase worden afgebroken. We horen alleen de pijn en de woede van de ander, wij brengen slechts onze pijn en woede tot uitdrukking. We kunnen de kritiek die we krijgen niet verdragen, dus trekken we ons terug en worden 'vertegenwoordigers van', 'officiële woordvoerders m/v'. We voelen ons niet bij machte 'iets toe te geven', 'onze achterban af te vallen', moeilijkheden, zwakheden of ons falen te erkennen. We hebben het gevoel de eenheid van hen, die wij vertegenwoordigen en de zaak waarvoor wij staan naar buiten te moeten ophouden. We ontmoeten elkaar 'van systeem tot systeem' en niet 'van mens tot mens'.

Er moet nog een aspekt toegevoegd worden aan deze blik in twee richtingen. Dat heeft te maken met de wederzijdse verdenkingen, die de eerste stap naar de dialoog vaak begeleiden. We mogen dan met anderen in gesprek zijn, maar tegelijkertijd zijn we bezig het thuisfront gerust te stellen: eigenlijk spreken we nog steeds tot hen. Wanneer wij dat doen, noemen we het 'diplomatie'. Als de andere kant hetzelfde doet, noemen we dat 'huichelarij'. Zo werken we nog steeds met een dubbele maatstaf.

Als we over kunnen gaan naar de tweede fase, begint er iets nieuws en iets kreatiefs. Welke motivatie en welke druk ons tot het begin van de dialoog gebracht mag hebben, de eigenlijke ontmoeting brengt zijn eigen bekoring en spanning mee. We verwerven niet alleen nieuwe kennis, maar ook nieuwe betrekkingen met de mensen, die we ontmoeten.

We delen een gemeenschappelijke ervaring, nl. we hebben ons door dezelfde

pijn en moeilijkheden heengewerkt. We hebben geleerd, dat wij dezelfde menselijke problemen hebben als de ander en nu kunnen we toegeven, dat we in onze eigen gemeenschap voor soortgelijke moeilijkheden, strijd en uitdaging staan.

Kortom: het proces van de dialoog zelf komt centraal te staan, de 'verborgen agenda', waar we mee begonnen, wordt minder belangrijk. We hebben eindelijk de ander ontmoet en niemand van ons is dezelfde als voor die tijd.

Er moet nog een dimensie worden toegevoegd, die de gemeenschappelijke ervaring schijnt te zijn van hen, die de weg van de dialoog volgen.

Paradoxaal genoeg ontdekken we, dat wij ondanks het feit, dat wij ons open stellen voor de andere religie, ja juist daarom, we in ons eigen geloof en in onze trouw aan de eigen, religieuze traditie gesterkt en bevestigd worden. Ik geloof, dat dit voor een deel gebeurt vanwege het soort vragen, die we elkaar stellen, want zij dwingen ons, in onze eigen traditie dingen te ontdekken, die wij over het hoofd gezien of als vanzelfsprekend aangenomen hadden.

Als wij antwoorden voor de ander zoeken, vinden we antwoorden voor ons zelf en tensloten voor onze eigen gemeenschap.

Enkele consequenties

In een lezing, die ik voor de organisatie die de joods - christelijke samenwerking in Duitsland coördineert, gehouden heb, beschreef ik enkele lange-termijn konsekwenties van de verplichting tot dialoog:

'Allen, die zich met de dialoog ingelaten hebben, weten, dat één van de gevolgen een vervreemding van de eigen gemeenschap en het eigen verleden is. Er is verschil tussen hen, die in de ontmoeting met de ander, door de eigen vooroordelen heen er bovenuit gegroeid zijn en zij, die dat niet hebben gedaan. Niets is pijnlijker, dan terugkerend tot de eigen gemeenschap, daar die vooroordelen te ontmoeten, die men zelf net achter zich gelaten heeft en vaak is de opgave om het 'eigen volk' te veranderen moeilijker dan de eerste dialoog. Maar zij, die de dialoogpartner ontmoet hebben, kunnen niet meer terug en misschien mogen we zeggen, dat zich langzamerhand een interreligieuze gemeenschap ontwik-

kelt. Dit is niet een syncretistische gemeenschap bestaande uit leden van twee of drie religies, die elkaar ontmoet hebben, maar deze gemeenschap heeft een gezamenlijke openheid, die het hele religieuze leven beïnvloedt.

Het betekent nieuwe trouw aan een waarheid, die niet meer ontkend kan worden, dikwijls ondanks wantrouwen, conflicten en zelfs agressiviteit, die overal de norm zijn.

Weinig dingen zijn zo pijnlijk en tegelijk zo verheffend als te leren de wereld en je zelf door de ogen van een ander te zien.

In een tijd, waarin de onzekerheid, het zich terugtrekken in conservatisme en obseriranisme toenemen, is voor de gezondheid van elk van onze drie godsdiensten essentieel dat men zich in zijn geloof open stelt voor andere godsdiensten en dan kritisch naar zijn eigen traditie kijkt.

We hebben ons tegen de vaak geldige kritiek van de gesecculariseerde wereld gewapend, maar het is minder gemakkelijk om ons te verbergen voor hen, die uit een andere geloofsgemeenschap komen, waarvan wij de legitimiteit erkennen, vooropgezet dan, dat er een wederkerigheid in deze uitwisseling is.

Als we ons voor de dialoog met elkaar openstellen, openen we ons voor de tegenwoordigheid van God in ons leven.

Als dit de waarden zijn, die ik in het algemeen in de dialoog vind, dan wil ik graag tot slot een persoonlijk aspect noemen.

Op één van de JCM-dagen in Bendorf, een paar jaar geleden, bevatte mijn preek op de morgen van de sabbat o.m. de volgende opmerkingen. Ik geloof, dat ze terecht waren, maar het is altijd unfair dingen in een preek te zeggen, wanneer mensen niet echt de gelegenheid hebben om tegenwerpingen te maken.

Daarom wil ik ze hier als een deel van mijn eigen ervaringen herhalen in de hoop, dat ze ook voor jullie, en jullie eigen omgeving, zin hebben.

Er zijn nog steeds maar weinig mensen, die bereid zijn het risico van de dialoog met mensen uit andere geloofsgemeenschappen aan te gaan. Dit om bovengenoemde redenen: het gevaar om in eigen gemeente verkeerd begrepen te worden, de verwijdering, die wij in dit afstand nemen van stereotiep denken van onze

eigen gemeenschap ervaren en de moeilijke opgave om bij onze terugkomst dingen uit te leggen.

Wat is het dan, dat ons bereid maakt om de reis naar een grotere religieuze waarheid te ondernemen?

'Misschien staan we allemaal op de een of andere manier aan de rand van onze gemeenschap, anders waren we niet hier. Als we uitermate zeker waren van een deel van onze identiteit, dan bestond er geen noodzaak om ons bloot te stellen aan een ontmoeting als deze.

De dialoog, die wij met andere zoeken, begint in ons zelf. Vandaag zoeken we niet een nieuwe identiteit, maar een

manier hoe wij met de verschillende identiteiten in ons zelf kunnen leven'.

Mogen al onze discussies met elkaar geschieden om des hemels wil en mogen al onze ontmoetingen zegen in de wereld brengen.

Rabbi D. Jonathan Magonet
Directeur van het Leo Baeck College,
Londen.

Vertaald uit het engels door:
G. Nymeijer.

DE UITDAGINGEN VAN DE DIALOOG

Drie veronderstellingen en een boodschappenlijst: de taak om te leren door interreligieuze dialoog.

Inleiding

Het is voor mij een groot genoegen weer in Bendorf te zijn en het verheugt me bijzonder om deel te mogen nemen aan deze Conferentie voor Theologiestudenten. Bendorf is één van de plaatsen waar men baanbrekend werk heeft verricht in de ontmoeting tussen joden, christenen en moslims. Eens zal deze geschiedenis volledig worden verteld, maar laat mij alvast mijn eigen dankbaarheid betuigen voor alles wat op deze plaats is gepresteerd.

Toen we in 1980 onze "Guidelines on Dialogue with People of Other Faiths" (Richtlijnen voor de dialoog met andersgelovigen) samenstelden, was het net alsof we de ontwikkeling beschreven die in de 70 er jaren in Bendorf reeds had plaats gevonden. "Dialoog begint waar mensen elkaar ontmoeten;

de dialoog vordert door wederzijds vertrouwen en begrip;

de dialoog helpt ons om te werken aan een gemeenschap tussen mensen, de dialoog wordt het middel om te komen tot een waarachtig getuigenis".

Er is geen twijfel aan, dat in 1980 mannen en vrouwen bezig waren elkaar te ontmoeten over de eeuwen lange scheidslijnen tussen joden, christenen en moslims heen en een klimaat van vertrouwen en begrip aan het scheppen waren. Contacten, hier in Bendorf gelegd, hebben

bijgedragen aan de samenwerking van mensen voor een betere wereld in Engeland, Duitsland en elders. Wij zijn begonnen om eerlijk met elkaar te spreken over de zwakke én sterke eigenschappen van onze gemeenschappen. Ik herinner me dat de laatste keer dat u mij gevraagd hebt hier een lezing te houden wij gedebatteerd hebben over de lastige kwesties van religieuze en culturele identiteit en we hebben gezien wat er gebeurt als deze kwesties verkeerd behandeld worden, zoals in het fundamentalisme en fanatisme, hetzij van joodse, christelijke of moslim oorsprong. Ik herinner me hoe openhartig wij toen met elkaar konden spreken, maar nu zijn we zover gevorderd dat wij kunnen vaststellen wat wij van elkaar aan het leren zijn, want het is duidelijk geworden dat dialoog het middel tot echt getuigenis is geworden. Als christen heb ik hier duidelijk joodse en moslim getuigenissen gehoord die mij gedwongen hebben mijn christelijke ideeën in een ander licht te gaan zien en voor de eerste keer nieuwe verrassende inzichten in Gods wegen met de mensheid te ontdekken.

Toch is Bendorf, zo mogen we wel stellen, helemaal geen opzichzelf staand feit in het nieuwe tijdperk dat nu begonnen is door het starten van de dialoog tussen mensen, die eeuwenlang door religieuze grenzen van elkaar gescheiden waren gebleven. Er zijn, God zij dank, nog veel andere van zulke plaatsen in de wereld, zodat we hierin ongetwijfeld een onmiskenbaar teken van de werking van

van Gods Geest mogen zien. Bendorf en al dergelijke plaatsen maken deel uit van het koor dat het "Gezang van het Morgenrood" voor Gods schepping laat weerklinken.

Gedurende de laatste tien jaren heb ik in zo'n dertig landen zulke gesprekscentra bezocht en aandachtig geluisterd naar de dialoog tussen hindoes, sikhs, boeddhisten, jains, baha'is, zoroastriërs en de dialoog tussen leden van de eeuwenoude traditionele godsdiensten en aanhangers van de nieuwe religieuze bewegingen.

Zij hebben allen gemeen dat zij weet hebben van het jodendom, christendom, en islam. Persoonlijk ben ik er zeker van dat de tijd gekomen is om te spreken over onze gemeenschappelijke menselijke ervaringen van God (of de Werkelijke, de Transcendente, de Geest, de Grond van ons Bestaan, want wij geven datgene wat ons tot geloof roept niet allemaal de anonieme naam 'God'). Wij zijn het tijdperk ingetreden van wat Cantwell Smith "World Theology" noemt.

Tegen deze achtergrond wil ik tot u spreken en mijn vreugde betuigen dat ik een gelovig christen ben in een wereld waar zovelen, van wie ik veel geleerd heb en nog meer wil weten, van een ander geloof en spiritualiteit getuigen. Ik heb een lange boodschappenlijst, waarvan ik zo'n acht onderwerpen heb uitgezocht om onder uw aandacht te brengen. Wanneer ik in Cambridge inkopen ga doen, heb ik dikwijls slechts een vaag idee van wat ik wil kopen en ik ben blij dat ik dan in een of andere winkel dat vind wat ik nodig heb (al had ik er slechts een heel vaag idee van).

Zo zou ik eveneens willen vragen om geduld met mij te hebben als mijn boodschappenlijst een verzameling is van slecht geformuleerde ideeën en voorlopige gedachten. Wat kan ik anders doen? Bij voorbaat opschrijven wat ik ontdekken wil, zou mij verhinderen te zien wat er in werkelijkheid te ontdekken valt.

Drie veronderstellingen

Voordat ik mijn boodschappenlijst bekend maak, wil ik graag eerst enkele veronderstellingen meedelen, waarop dit hele onderzoek gebaseerd is. Voor mij hebben zij de kracht van axiomas (stellingen) maar voor sommigen van u lijken zij misschien meer op hypotheses (veronderstellingen) of vooropgestelde waarheden.

Ik ben het daar gaarne mee eens en neem genoegen met het woord "vooronderstelling" om de drie grondslagen te omschrijven waarvan ik uitga. Deze zijn :

- In ons hele leerproces hebben we te maken met dezelfde God, die wij kennen door onze huidige geloofstraditie.
- De gedachtenwereld van deze geloofstraditie binnentreden lijkt meer op het aanleren van een andere taal dan op het aangaan van een debat.
- Het formuleren van religieuze gedachten lijkt veel meer op het schrijven van gedichten dan op het samenstellen van een wetenschappelijk handboek en daarom lijkt het begrijpen van de religieuze leefwijze van andersgelovigen meer op het reageren op poëzie dan op het bestuderen van een theologisch tekstboek.

Drie beschouwingen

1. Het is de zelfde God. Het moet zo zijn, want er is er maar één, zoals bevestigd wordt door de sjema: "Luis-ter Israël, de Heer, Uw God, is één God."; de sjahada: "Er is geen god behalve God"; en het credo: "Ik geloof in één God" Wij geloven niet in een "multi-versum", met veel goden en heren, alsof er een verschillend systeem van religieuze en wetenschappelijke waarheden in zwang zou zijn ten oosten van Suez en ten westen van

Cuba. Alles wat mannen en vrouwen waarlijk weten over godheid, spiritualiteit of menselijkheid berust op de openbaring van de Ene, Ware, God. Voor allen, die tot de geloofsfamilie van Abraham behoren, staat dit vast. Wij moeten niet verbaasd zijn dat er geen volk op aarde is voor wie de voorstelling van God onbekend is of juist gezegd onbegrijpelijk is (of men er nu in gelooft of niet.) Om u de waarheid te zeggen, voor mij is het sterkste "bewijs voor het bestaan van God" het bewijs ex consensu gentium, "uit de overeenstemming van de volken".

Dit is op verschillende manieren bevestigd in onze drie tradities, b.v.:

- door het verbond met Noach in Genesis 9.
- door de leer van de Koran dat alle volken hun eigen profeet gehad hebben.
- door de rol van de universele logos in de christelijke theologie, die zelf gebaseerd was op het idee van de universele wijsheid, de chokmah in de joodse traditie. Daarom wil ik gaarne mijn bijval betuigen aan de rooms-katholieke theoloog, Ewart Cousins, die beweert dat "alle religieuze tradities dimensies van elkaar zijn".

2. Interreligieuze dialoog lijkt daarom meer op het leren van een andere taal dan op het aangaan van een debat.

Wij weten dat veel gedachten, uitgedrukt in een taal zoals nu in het Engels en het Nederlands en Duits niet op dezelfde wijze in een andere taal weergegeven kunnen worden. We erkennen ook dat de structuur van een taal zelf bepaalt hoe we denken. Ik herinner me het gesprek van een gespreksgroep in dit huis waarin een duitse spreker protesteerde tegen de onderbreking door een engelse spreker met de woorden: "In mijn taal komt het werkwoord helemaal aan het eind van de zin; hoe kunt u dus nu reeds weten wat ik zeggen wil?" Zelfs de woorden die deel uitmaken van de primitieve woordenschat hebben verschillende betekenissen in verschillende talen. Betekent het engelse woord "wife" hetzelfde als het duitse woord "Frau" of moeten we het woord "woman" gebruiken? En wat is het verschil tussen "Frau" en "Weib"?

Op meer ingewikkelde terreinen worden de moeilijkheden van vertalen haast onoverkomelijk. Wanneer moet "Geist" in het Engels verstaan worden als "ghost", wanneer als "spirit" en wanneer als "mind"? Wanneer moeten we "Glaube" in het Engels vertalen als "faith" en wanneer als "belief"? Zijn "faith" en "belief" in het Engels even moeilijk te onderscheiden voor Duits-sprekenden als "Historie" en "Geschichte" in het Duits voor engels-sprekenden?

Het is juist, zoals een Tsjechisch spreekwoord zegt, dat iedere keer als we een vreemde taal leren, we een ander persoon worden, want door een andere taal te leren nemen we een nieuw bewustzijnssysteem aan. Dat is, geloof ik, een nauwkeurige analogie van wat er gebeurt, wanneer we met verbeelding en begrip de religieuze wereld van een andere traditie binnentreden. Juist zoals verstand, bekwaamheid en toewijding nodig zijn om een andere taal te leren, zo zijn dezelfde eigenschappen vereist om de "taal" van andere mensen te leren, wanneer ze over God spreken. Het is moeilijk maar mogelijk.

3. Wanneer mannen en vrouwen diepgaand spreken over hun religieuze opvattingen, is er nog een andere dimensie in hun taal. Deze begint meer te lijken op poëzie dan op het wetenschappelijk proza van een technisch handboek.

Dit beïnvloedt de manier waarop we elkaars opvattingen moeten verklaren. Aan de ene kant moet er ontvankelijkheid en passiviteit zijn ten overstaan van inzicht en van verbeelding die ons vreemd aandoet en moeilijk te begrijpen is. De grote engelse dichter van deze eeuw, W.H. Auden, schreef eens:

Wat zij ook persoonlijk geloven,
Alle dichters, juist omdat zij
dichters zijn,

Zijn aanbidders van veel goden.

Hij bedoelt hier, denk ik, dat er in de verbeelding van dichters een bereidheid is om zaken te eerbiedigen die andere mensen eerbiedigen, om voorzichtig te werk te gaan, de sandalen te verwijderen en het hoofd te bedekken in tegenwoordigheid van hen die bidden in een gebedshuis, dat niet het onze is.

Aan de andere kant moet de ontvanke-lijkheid en passiviteit bij de lezer gepaard gaan met een intense aandacht voor en een concentratie op emoties en gevoelens.

Zo alleen zal de dichterlijke visie zich aan ons meedelen. Wij hebben nu b.v. een andere dichter, die in het Engels schrijft, Geoffrey Hill gehe-ten.

Zijn werk kent zo'n hevige intensi-teit en zo'n gekomprimeerde structuur dat hij moeilijk te begrijpen is. We wachten nu op mensen, die hem aan ons zullen uitleggen, zoals we in het verleden mensen gehad hebben die ons T.S. Eliot, John Donne of William Shakespeare verklaard hebben. Het gebeurt ook dikwijls in interreligi-euze dialoog dat we niet alleen let-terkundigen en taalkundigen nodig hebben om ons te vertellen over onderliggende grammaticale structuren en semiotische lagen van de taal maar ook mensen die teksten verklaren, vertalen, ontcijferen en annoteren. Ieder van ons is geroepen om deel te nemen aan deze onderneming, met het-zelfde begrip voor deze reusachtige omvangrijke van taak van het verklar-en.

Met deze gedachten in mijn achter-hoofd wend ik me nu tot mijn bood-schappenlijst. Laat me nog eens her-halen dat, in overeenstemming met de rijke en veelzijdige religieuze tradi-ties in de wereld, de onderwerpen die ik zal aansnijden omvangrijk en verscheiden zijn. Ik weet echter dat deze rijkdom voor handen is, want ik heb goed om me heen gekeken; alle voorafgaande ervaringen in interr el-igieuze dialoog hebben mijn ogen ge-opend voor datgene wat nu, verdeeld over alle geloofsgemeenschappen van de wereld beschikbaar is. Door de interreligieuze dialoog zal er niet alleen een theologie komen, die aan-toont hoe God met de mensenkinderen gehandeld heeft, maar zullen er ook creatieve veranderingen plaats vinden binnen onze eigen tradities, die hun gezichtskring zullen verbreden en meer diepgang zullen krijgen in hun antwoord aan het goddelijke in zijn betrekking tot het menselijke.

De boodschappenlijst

- stilte

1. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier om de betekenis van stilte te ervaren.

De Engelse romanschrijver, E.M. Fors-ter, sprak eens op spottende wijze over "arm, klein, praatziek christen-dom".

Ik weet dat mijn eigen traditie te overmoedig heeft gesproken over Gods innerlijk wezen.

Van mijn Boeddhistische vrienden heb ik geleerd en hoop ik nog verder te leren waarom het overbodig is zoveel "Theologie" in woorden en zinnen uit te drukken! Ook elders zijn er reli-gieuze tradities die aanraden over God te zwijgen (apophatische tradi-ties).

Inderdaad, moslims en joden herinne-ren christenen er dikwijls aan, dat ook wij ons vroeger bewust waren dat God uiteindelijk niet te kennen valt en dat er ergens een punt is waarvan we niets weten en waar we beter over kunnen zwijgen.

In het westen is zwijgen echter dik-wijls verbonden met een vorm van quietisme (passieve overgave) dat groot onrecht heeft laten geschieden, of nog erger met een volledig nihi-lisme (ultra-revolutionaire leer) dat de aarde met concentratiekampen en massagraven gevuld heeft en dat mis-schien weer zal doen. Ik verlang om meer te leren over de betekenis van het zwijgen van de Boeddha en tevens over zijn leer van oneindig medelij-den met alle levende wezens, die in de meeste scholen van Boeddhisme te vinden is.

- meditatie

2. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier om de meditatie te begrijpen, waardoor men in zich zelf keert.

Weer vertrouw ik op de Boeddhisten om mij, woord voor woord, te verklaren wat zinnen zoals de volgende beteke-nen: "De predikende Boeddha en de mediterende en stille Boeddha zijn in wezen één en dezelfde en de laatste is het meest belangrijk", "De raison d'etre van de meditatieve Boeddha bestaat hierin dat zijn prediking toegankelijk is voor mensen vanwege zijn opgaan in de beschouwing van

ledigheid".

Ik ben mij er meer van bewust geworden wat onze sterke gehechtheid aan een leerstellige openbaring, gebaseerd op onze geschreven Heilige Schrift, gedaan heeft door ons persoonlijk bewustzijn en geweten binnen onze westerse tradities te overladen en ik kijk ernstig uit naar andere tradities, b.v. het Zen-Boeddhisme, om deze overbelasting te verminderen.

- het zelf

3. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier om de betekenis van mijn "zelf" te leren kennen.

Ik gebruik hiervoor enkele woorden van John. B. Cobb, een christelijke theoloog van mijn eigen (methodistische) traditie.

Cobb spreekt van de "christelijke bestemming om de volledig ontwikkelde persoonlijke individualiteit te overstijgen" naar "een uitbreiding van het 'zelf'" dat ook anderen insluit. Hij denkt dat de ontwikkeling van dit idee met succes kan gebeuren door "innerlijke ontmoeting met het Boeddhisme" want anders blijft het christendom opgesloten in een beperkte betekenis van het "Zelf". Het is duidelijk dat de Boeddha het "Zelf" opvatte niet als een manier van statisch bestaan (zoals de "ziel" waarvan hij het bestaan ontkende, anatta) maar als een "activiteit geladen met waarde". Ik wil daar meer van weten en ik vermoed dat "wij" allen als joden, christenen en moslims een nieuw begrip van "de creatieve verandering van het "Zelf" nodig hebben in betekenissen die het individu overstijgen.

Betekeningen, die reeds in onze verschillende tradities te vinden zijn.

4. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier van vriendelijkheid en eerbied voor de natuur en voelende wezens.

Daarvoor benader ik nu mijn vrienden van de oudste religieuze tradities, b.v. Noord Amerikaanse Indianen, mensen van de eilanden in de Stille Oceaan of mensen onder hen die nog contact hebben met de oorspronkelijke religieuze visies van Afrika. Het vernietigen van de regenwouden, het scheppen van grote zandbekkens en het vernietigen van de ozonlaag zijn

grotendeels het werk van andere volken die de schepping zijn gaan beschouwen als iets dat beheerst en uitgebuit moet worden en niet als iets dat bemind en gekoesterd moet worden.

Ik denk dat we de tederheid nodig hebben van hen, die wij dikwijls als primitief en "heidens" beschouwd hebben.

- relatie God mens

5. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier om het relationele-in-God m.b.t. wat mijn eigen traditie Christologie noemt, beter te begrijpen.

Ik weet dat ik nog veel moet leren van zowel joden als moslims wat mij zal helpen om de idee die wij hebben van onze deelname aan Gods, verlossende tegenwoordigheid duidelijker en juister uit te drukken. De Torah, de Qur'ān en Christus (het is duidelijk voor buitenstanders, al is het niet gemakkelijk te zien voor leden van deze religieuze tradities) komen op treffende wijze met elkaar overeen in vorm, structuur en symbolische zeggingskracht. Daarvan getuigen de gelijkwaardige begrippen van het-veeeeuwigheid-af-bestaan van de Torah, de Qur'ān en van Christus.

Wanneer we eenmaal over de polemiek heen zijn, zullen joden, christenen en moslims elkaar veel te vertellen hebben over hun verschillende visies op de betrekking tussen het menselijk bewustzijn en de menselijkheid (of tenminste de opzet om met de mens in verbinding te treden) van God. Andere theologen van de hindoeïstische en boeddhistische tradities zouden zich aan kunnen sluiten en zo zullen we samen de aard van de Schrift beter gaan begrijpen.

- relatie mens God

6. Ik kijk rond en zoek naar een nieuwe manier om de God-in-verbondenheid beter te begrijpen, niet alleen m.b.t. de omvangrijke onderwerpen van de kosmische orde in de grond van ons zijn maar ook m.b.t. datgene wat gekend wordt in b.v. de Bhakti traditie in Japan, de Soefi traditie in de islam en de ononderbroken joodse traditie van persoonlijke relatie met God. Zo beschrijven in joodse traditie de Phariseeën God als volgt: "De Hemelse Vader was altijd tegenwoor-

dig. Men kon hem spreken, bij Hem pleiten, tot Hem roepen, tot Hem bidden, van persoon tot persoon, van individu tot individu, van hart tot hart, van ziel tot ziel.

Het was het-tot-stand-komen van deze persoonlijke relatie als een innerlijke ervaring die verantwoordelijk is voor het voortduren van de opvallende macht van de Phariseeën "(Elvis Riokin). Als ik mij dus tot de joodse gemeenschap wend, zou ik de betekenis willen onderzoeken van uitdrukkingen zoals "Sjekinah", "Abinu Sje-Basjamayim", "Mi Sje'Amar ve-Hayoh Olam", "Ha-Kadosj Baruch-Hu" "Kakom". Van mijn moslim vrienden zou ik meer willen weten over de innerlijkheid van de 99 Schoonste Namen van God. Met mijn Hindoe en Sikh vrienden zou ik dieper in willen gaan op de betekenis van het herhalen van de naam van God en op de verinnerlijking van God in een persoonlijke en leven-schenkende relatie.

- het eindrijk

7. Ik kijk rond en zoekl naar een nieuwe manier om het "ingewikkelde, onvoltooide en geheimzinnige karakter van de Messiaanse Gebeurtenis" te verstaan.

Ik beschouw Jezus in feite als de Christus van het woord Christendom, maar het is me duidelijk geworden dat zijn "christus-zijn" niet hetzelfde is als zijn "Messias-zijn" in de joodse betekenis van het woord en ook niet in de moslim betekenis.

Van joden en moslims verwacht ik diepere en meer toepasselijke inzichten te krijgen (want zij zullen ook wel begrepen hebben dat hetgene waar wij over spreken niet het "Messias-

zijn" van Jezus is) hoe wij over Jezus moeten spreken, zodat wij het koningschap of de Heerschappij van God niet te zeer vergeestelijken. Wij moeten allen spreken op manieren die de werkelijkheden van de menselijke geschiedenis en het kwaad van dubbelzinnigheid, ziekte zonde en dood erkennen. Daarom moet elk van onze tijdgebonden vormen van geloof als voorlopig beschouwd worden, terwijl wij wachten op de genezende waarheid en andere veranderingen die nu nog buiten onze huidige gezichtskring lggen. Moslims en joden moeten hun christen vrienden daarbij helpen en misschien leren zij ook iets van christenen, terwijl zij worstelen met deze kwesties in hun wereldwijde samenhang (zoals b.v. in de Zuid-Amerikaanse Bevrijdingstheologie of de bemoeingen van de Eucumenische Vereniging van Derde Wereld Theologen).

Conclusie

Ik heb zeven gebieden gekozen (er zijn er veel meer, maar men doet geen boodschappen met een vrachtauto), waar ik inkopen ga doen voor nieuwe inzichten en begrip. Uit de aard der zaak zouden hele boeken geschreven hebben kunnen worden over elk van deze gebieden. Ik hoop echter dat de zeer korte beschouwingen, die ik gehouden heb, bij ieder van u eigen gedachten zullen opwekken en ik kijk vol verwachting uit naar uw reacties.

Kenneth Cracknell,
Wesley House, Cambridge
Vertaald uit het engels door:
M. Geijbels.

DE PRAKTIJK VAN DE ONTMOETING

In januari j.l. startte in Gouda een cursus Islam, binnen het thema gerechtigheid van het Conciliair Proces. Deze cursus werd aan 2 groepen gegeven op 6 achtereenvolgende avonden.

Zodoende werden verschillende kanten van de Islam belicht. Over het algemeen is de onwetendheid over deze wereldgodsdiensdienst en de daaraan inherente leefwijze nogal groot onder Christenen. Ook vooroordelen spelen een belangrijke rol.

Toch krijgen we steeds meer met vooral Marokkaanse en Turkse, Moslims te maken en dus ook met hun geloofsbeleving.

De verschillende sprekers tijdens deze cursus hebben, ieder vanuit hun eigen bezig zijn met moslims, geprobeerd ons een beetje wegwijs te maken in deze voor ons onbekende oosterse wereld.

Meer dan de helft van de cursisten werkt (vrijwillig of betaald) met moslims,

zowel volwassenen (Ned. taal, naailes) als kinderen (school) en zodoende waren er vragen genoeg. Er kwam heel wat aan de orde, zoals ontstaan van de Islam, verbreiding, cultuur en staat t.o.v. islam, de prostitutie van de vrouw, verschillende volken en talen enz. Hoogtepunt van de cursus was het bezoek aan de moskee(ën) afhankelijk van de groep waarbij men ingedeeld was. Voor onze groep was dit moskee El Fath aan de Spieringstraat. We werden ontvangen door het moskeebestuur met de Imam en hebben op kousevoeten en met bedekt hoofd voor de vrouwen iets van de sfeer binnen de moskee kunnen proeven. Sober en eerbiedig. Vrouwen en mannen hebben ieder een eigen ruimte.

Het was een bijzondere ervaring, mede door de gastvrijheid en bereidheid van het moskeebestuur om al onze vragen aan

te horen en te beantwoorden, met behulp van onze onvolprezen tolk Ali, die dat met veel humor deed. Ook gaf men z'n mening over de nederlandse samenleving zoals men haar nu ziet. Mede door de zaak Rushdie is de houding t.o.v. de moslimgemeenschap harder geworden. Toch zal men op prijs stellen als ook vanuit de kerken er toenadering komt met de moslimgemeenschap, zodat we met wederzijds respect voor elkaars geloofsbeleving in gesprek kunnen blijven en van elkaar kunnen leren.

Ellie Verwoerd.

Uit:Kerkkontakt, mei - 1989, (maandelijks uitgave van de Gereformeerde Kerk te Gouda).

ANDERSGELOVIGEN EN HET CONCILIAIR PROCES

Bijdragen van etnische minderheden.

Op vrijdag 9 juni hield de werkgroep Pluriforme Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland een studie- en werkdag over "Bijdragen van etnische minderheden aan het conciliair proces".

Na de opening door Doreen Hazel, uit de werkgroep Vrouwen in Pluriforme Samenleving (VIPS) hield hr. Ahuluheluw, werkzaam voor de Contactcommissie Molukse en Nederlandse Kerken, een korte inleiding over de bedoelingen van de dag. Daarna verspreidde men zich over een aantal werkgroepen waar informanten uit de etnische groepen over hun situatie hier en in het land van herkomst vertelden. Tevens gingen zij in op hun mogelijke bijdrage aan thema's van het Conciliair Proces.

Het middagprogramma begon met het gebed van een aanwezige Baha'i, gevolgd door een bewogen verhaal van een Libanees, dat niet alleen over zijn eigen ervaringen handelde maar ook over de omstandigheden van alle vluchtelingen. Vervolgens hield Mw. Sonja Sie-Ockeloen een inleiding over de aanpak en te nemen stappen als Nederlandse kerkleden samen gaan werken met mensen uit etnische

minderheden in hun woonplaats. Ze deed dat vanuit haar eigen ervaringen en vanuit een onlangs door haar geschreven boekje "Op elkaar aangewezen, Werken aan de veelkleurige samenleving, een handleiding".

Na een laatste vragen- en informatieronde waaraan alle informanten meewerkten besloot Jan Roest, de voorzitter van de werkgroep, deze studiedag.

Mw. Jamila Dhib.

Om de heelheid van het bestaan, Drs. G. Speelman (red.), Kok, Kampen, 1989, f 22,50, 152 blz.

Over elk van de drie thema's (vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping), zijn in dit boek één of twee artikelen opgenomen van hindoes, boeddhisten, christenen en moslims. Elk hoofdstuk wordt ingeleid met enkele kernteksten uit de heilige Schriften van de 4 genoemde religies. Na een korte inleiding door een van de samenstellers van de bundel (prof.dr.G.Bouritius, dr.-R.Kranenburg, drs.G.Speelman) volgt een aantal beschouwingen door aanhangers van hindoeïsme, boeddhisme, christendom en

---

islam. Het is dus een "bronnenboek", waarin vooral andersgelovigen vanuit het hart van hun levensovertuiging, vanuit de kern van hun eigen gelovige traditie getuigen van wat hen ten diepste beweegt

als het gaat om gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping.

P. Reesink.

EUROPESE KERKEN EN DE RUSHDIE-AFFAIRE

De volgende tekst werd voorbereid en eenstemmig aanvaard tijdens een conferentie, georganiseerd in Casa Cagnola bij Milaan van 12-17 april 1989. Door de "Islam in Europa commissie", een orgaan van de Conferentie van Europese Kerken en van de Raad van R.K. Bisschoppenconferenties in Europa.

De tekst wil geen officiële verklaring van vermelde kerken zijn. De bedoeling is om de lidkerken en hun islam secretariaten een beter inzicht te geven in de kwesties die de publicatie van S. Rushdie's *Duivelsverzen* heeft los gemaakt en in de daarop volgende discussies over het boek.

Samen met moslims wil de commissie "hardnekkige westerse stereotypen van de islam bestrijden alsof deze een intolerante en gewelddadige religie zou zijn "door beter wederzijds begrip te kweken en goede relaties op te bouwen tussen christen en moslim gelovigen in dit deel van de wereld.

"De publicatie van Salman Rushdie's roman *De Duivelsverzen* resulteerde in een diepe en een zich overal voordoende verslagenheid onder moslims en in een zeer controversieel debat in de Europese publieke opinie.

In Engeland waar het boek in september 1988 verscheen begonnen protesten van moslims in de vorm van petitie, protestbijeenkomsten, brieven aan de uitgever, de pers en politici. Bij diverse gelegenheden werd de eis gesteld dat het boek zou worden verboden. Het grote publiek werd pas bereikt toen een exemplaar van het boek publiekelijk werd verbrand in Bradford. Intussen hadden diverse landen in Afrika en Azië het boek verboden. De controverse werd verhevigd toen Ayatollah Khomeini zijn 'doodvonnis' uitsprak tegen de auteur. We geven hier enige achtergrond informatie over het boek en de reacties erop. We beginnen met een kort overzicht van

de inhoud.

De inhoud

Vier-vijfde van het boek gaat helemaal niet over de islam, maar wel over-in Rushdie's eigen woorden-" migratie, gedaanteverandering, gespleten persoonlijkheden, liefde, dood, Londen en Bombay". Aangezien Rushdie in Bombay werd grootgebracht en gedeeltelijk zijn scholing genoot in Engeland en nu in Londen woont, put het uit Rushdie's eigen ervaring en hoe controversieel ook, zijn eigen van binnenuit verworven kennis van de islam. De hoofdfiguur Gabriël Farishta (=Gabriël Engel, Farishta betekent engel in het Perzisch) is een Indiase filmster die zich heeft gespecialiseerd in 'theologische' film dat wil zeggen filmvoorstellingen van de Hindoe-mythen met goden en godinnen. Gabriël Farishta is evenwel, evenals de andere hoofdfiguur in het boek, Salahuddin Chamchawala, een moslim. De naam *Chamchawala*, betekent in het Oerdoe: lepelfiguur of stroopsmeerder, iemand die anderen naar de mond praat. Ze hebben allebei maar heel weinig tijd voor religie. Ze zijn toonbeelden van de elite van de wereldstad Bombay, wier hoofddoel in het leven bestaat uit genieten. Het verhaal flitst heen en weer tussen Londen en Bombay. Een belangrijk thema in het boek is dat Saladin, zoals hij allengs gaat heten, geen wortels heeft. Hij ziet immers geen kans Engels te worden vanwege zijn Indiase afkomst. Ondanks zijn voortreffelijk Engelse accent en zijn Britse opvoeding wordt hij door de Britse douane-ambtenaren afschuwelijk behandeld en accepteert hij aan het eind van het boek het advies dat hij al aan het begin kreeg, namelijk om maar weer terug te gaan naar Bombay en opnieuw te zoeken naar zijn Indiase wortels, zijn taal en cultuur.

Het beledigend karakter van het boek ligt, volgens moslims, vooral in de titel en de behandeling van een figuur, Mahound geheten, die heel duidelijk de profeet Mohammed moet voorstellen en een lange passage over een bordeel van Jahiliya, zoals Rushdie Mekka noemt. *Jahiliya* betekent in het Arabisch onwetendheid. Zo noemen moslims de periode vóór de komst van de islam. De zogenoemde *Satanische verzen* behoorden tot de Koranische boodschap, waar ze aanvankelijk in voorkwamen, maar gedurende slechts een korte tijd om de drie heidense godinnen van het voor-islamitische Mekka te machtigen als echte bemiddelaressen bij God. De opname van deze verzen duurden maar kort, want Mohammed herkende ze snel als niet door Gabriël, maar door de duivel ingefluisterd. Deze verzen overleefden slechts de werken van enkele, hoewel bekende, middeleeuwse Korancommentaren. Rushdie biedt een reconstructie van de omstandigheden waaronder deze verzen zouden zijn 'geopenbaard' en daarna gediskwalificeerd. Maar hij wil daarmee impliceren dat er aan Mohammeds oordeel ook iets haperde. *Mahound* was een middeleeuws scheldwoord voor Mohammed, met de bijbelse betekenis 'duivel'. Rushdie noemt hem echter ook gewoon koopman. Dat was Mohammed natuurlijk ook. De bordeelscenes hebben aanleiding gegeven voor de beschuldiging dat Rushdie de vrouwen van de Profeet "hoeren" noemt. Maar in feite besluiten de prostituees zichzelf te laten noemen met de namen van de vrouwen van de Profeet. Sommige moslims vinden dat even beledigend.

Mohammed is ook niet de bordeelhouders zoals sommige moslims beweren. Rushdie heeft in de ogen van moslims de islam aangevallen door zijn uitgebreide kennis van een ingewijde te richten tegen de centrale overtuiging betreffende de betrouwbaarheid van de Koran, door te suggereren, op meer dan één plaats, dat Mahound Gabriël zo manipuleerde (of Gabriël de filmster de dubbelrol van de aartsengel speelt) dat laatst genoemde precies de woorden openbaarde, die Mohammed (alias Mahound) nodig had en dus wilde horen. Natuurlijk, deze en soortgelijke kritiek werd door Mohammeds tegenstanders geuit, maar moslims zijn niet gewend het verhaal van de oorsprong van de islam te horen, zoals dit wordt verteld door hen die toen geen moslim werden.

De context, een analyse

Er zitten heel duidelijk politieke kanten aan deze gebeurtenissen. Binnen de moslimgemeenschap in Bradford is een interne strijd aan de gang om de geloofwaardigheid en leiding te behouden. Moslims, afkomstig uit Pakistan, namen overal in Europa het actiefst deel aan de protesten. Dit feit vormt een weerspiegeling van de scherpe tegenstelling in de hedendaagse Pakistaanse politiek tussen conservatieve politieke tendenzen en de regering van Benazir Bhutto.

De westerse pers, gefascineerd als die al lang is door Khomeini, deed er nog een schepje op door vooral aandacht te richten op de strijd tussen gematigde en extremistische groeperingen in Iran en op de spanningen tussen Iran en Saoedie Arabië. Minder aandacht werd gegeven aan overal gehoorde veroordelingen van Khomeini's stap door allerlei moslim regeringen en instellingen, inclusief bijna alle moslim groeperingen in Europa. Voor deze moslims is de klassieke islamitische wet die de doodstraf eist voor afval zeker niet rechtsgeldig buiten de moslim wereld. En indien deze wet al rechtskracht heeft binnen de moslim wereld - wat zeker niet overal zo is - dan kan die alleen maar worden toegepast na een behoorlijke procesvoering. Vele moslims hebben hun verplichting aan en respect voor de wetten in Europese landen waar ze nu wonen uitgesproken.

Er blijft echter bij hen een besef hangen van niet-begrepen worden en vooral van gekwetst worden. Gewone moslims hebben er moeite mee om de geseculariseerde constellatie van het moderne Europa te begrijpen, want die constellatie is ontstaan in een geschiedenis die ze zelf niet hebben meegemaakt.

De reactie van vele Europeanen heeft eveneens aangetoond dat er sprake is van een wijdverspreid onbegrip voor gemeenschappen en culturen waarin religie een levende en centrale motiverende factor vormt.

Er is sprake van gekwetste gevoelens, omdat moslims marginaal blijven in onze samenleving. Het gevaar is steeds aanwezig dat ze uitgesloten worden van het ten volle genieten van gelijke rechten betreffende reizen, gezinshereniging, werk, onderwijs, toegang tot de media, deelname aan het politieke leven, zelfs

waar men volledige burgerrechten geniet. Zij blijven onderworpen aan racisme, worden belachelijk gemaakt en lijden onder religieuze intolerantie. Dat gevoelens van frustratie allereerst in Engeland naar boven kwamen was waarschijnlijk niet toevallig, want daar was het contact tussen volle erkenning als medeburgers en discriminatie wel het meest schrijnend.

Punten voor verdere discussie

Alle opwinding die de Satanische Verzen veroorzaakten, moet voor een goed deel in verband worden gebracht met de cultuurschok tussen een moslimminderheid en een westerse meerderheid. Beide zijn voor hun deel verantwoordelijk voor die cultuurschok. Het is slechts een luidruchtige manifestatie van een multiculturele en multi-religieuze maatschappij in wording. Om te voorkomen dat allerlei zaken door elkaar worden gehaald is het belangrijk om de belangrijkste punten waar het om draait op een rijtje te zetten.

In een maatschappij waarin de religieuze verbanden en voorstellingen grotendeels een zaak van persoonlijke keuze zijn geworden, heeft het Westen er moeite mee het belang van religieuze woorden en symbolen te waarderen als wezenlijke onderdelen van de culturele identiteit van een gemeenschap. Het is daarom belangrijk in te zien dat moslims zich beledigd voelen door de lasterlijke en belachelijke manier waarop hun levensmodel, de profeet Mohammed, werd voorgesteld. Hier raken we aan de onvermijdelijke spanning tussen enerzijds vrijheid van meningsuiting en anderzijds respect voor religieuze overtuigingen. Vele moslims hebben er moeite mee er rekening mee te houden dat vrijheid van denken, geloven of niet-geloven, van meningsuiting in dit bijzondere geval niet gebruikt zijn als voorwendsel om hun overtuiging naar beneden te halen en om anderen het hun toekomstige respect te onthouden. Wat voor meningsverschillen er ook bestaan over de aard, het doel en de reikwijdte van mensenrechten, het is noodzakelijk voor moslims om zich te realiseren dat diezelfde mensenrechten de meest solide basis vormen voor een harmonieus samenleven en dat elke uitzondering die we maken op deze grondregeles vroeger of later zullen blijken nadelig te zijn voor welke minderheid

dan ook.

De vraag van blasfemie is ingewikkelder want het gaat hierbij om een identificatie van het heilige. En dat verschilt van religie tot religie en van gemeenschap tot gemeenschap. De vaak genoemde vergelijking met Scorsese's film "De laatste verzoeking van Christus" moet ons niet uit het oog doen verliezen dat de weigering van christenen om Mohammed als 'zegel der profetie' te erkennen, of de moslim verwerping van de kruisiging en opstanding van Christus, in zekere zin zouden kunnen worden verstaan als wederzijdse vormen van blasfemie. Het hangt er maar van af hoe je de term vult. De definitie zou zo moeten worden herzien dat die ook respect inhoudt voor het recht om met een ander van mening te verschillen, of die ander nu een gelovige of een ongelovige is.

Wat verder ook de waarde is van de literaire vorm die Salam Rushdie heeft gekozen door fantasie en liefdesgeschiedenissen met elkaar te mengen, we kunnen niet ontkennen dat hij in ieder geval twee fundamentele zaken aan de orde stelt:

1. Enerzijds de voorwaarden van de integratie van migranten van Indo-Pakistaanse afkomst in Engeland en anderen elders in Europa.
2. Anderzijds de waarheid en waarde van de bevestiging van de Koranische boodschap in zijn historische context en met zijn dubbele dimensie, zowel menselijk als goddelijk.

Zulke indringende vragen gaan christenen en moslims gelijkelijk aan. Zulke vragen verdienen beter dan een botte weigering of een puur dogmatisch antwoord. Bovendien een algemene veroordeling van de "Duivelse verzen" door moslims versterkt de polarisatie in het Westen en de rest van de wereld tussen gematigden die proberen een levenswijze te vinden in relatie tot een seculiere en pluriforme samenleving en meer radikale elementen voor wie elke compromis neerkomt op verraad en alle middelen worden gerechtsvaardigd om westerse invloeden te weerstaan.

Het is onvermijdelijk dat relaties tussen christenen en moslims door deze hele affaire beïnvloed worden. Dit maakt een duidelijke en oprechte dialoog des te noodzakelijker om zo ruimte mogelijk te maken voor beter wederzijds begrip dat

zo pijnlijk aan beide zijden ontbreekt en om de integratie van moslims aan te moedigen in onze westerse samenleving.

Dit laatste onder de best mogelijke voorwaarden."

vertaling van: Drs. J.Slomp.

BOEKBESPREKING

B. Offringa, Marhaban, Verhalen uit de wereld van de islam, Meinema, 1989, 111 blz., f 27,50.

Deze bundel, bij uitstek geschikt voor het onderwijs (vanaf 10 jaar) bevat vooral verhalen uit de islamitische traditie. Ze gaan over de oorsprong van de islam (Mohammed, Omar, Ali), over Koranische profeten (Adam, Noeh, Ibrahiem, Ismaël, Mohammed) en over beroemde personen zoals Haroen en Bilaal, de eerste, zwarte muezzin.

Een andere groep verhalen is gekenmerkt door de moraliserende (Het klaverblad van vier, De Kameeldrijver, De Bedevaart en de schoenlapper) of mystieke ondertoon zoals in het mooie verhaal "Het geheim van de kist" van Attar (cf. Begrip nr. 80 blz. 16 en 17) dat de reis van de ziel op zoek naar zich zelf symboliseert.

Twee humoristische verhalen rond Djeha (in Turkije Nasreddin Hodja) brengen deze Oosterse Tijl Uilenspiegel in beeld, die o.a. de arrogantie van de religieuze leiders of hun duistere praktijken aan de kaak stelt, zonder te vergeten voor de armen en zich zelf op te komen.

Twee verhalen (één over een vakantie in Marokko, en één over de bedevaart) worden verteld als ervaren en beleefd door kinderen.

Eenvoudige, heldere tekeningen, 2 kaartjes en een toelichting op de verhalen maken van Marhaban (=welkom) een voor ieder prettig leesbaar boekje over algemeen gangbare islamitische tradities.

In het voorwoord door Ds. J. Kraan wordt ondergetekende bedankt voor "zijn waardevolle opmerkingen". Deze blijken echter niet waardevol genoeg om ze alle in de tekst te verwerken. Hier volgen enkele van deze opmerkingen:

- op blz. 15-16 wordt een onjuiste tegenstelling gevraagd tussen Bedoeïnen en Berbers en tussen Berbers en Marokkanen. Bedoeïnen kunnen tegelijk

Berber en Marokkaan zijn, maar elke Marokkaan is nog geen Bedoeïen of Berber.

- het gebruik van het woord "moslim" voor de eerste aanhangers van het nieuwe geloof (p.35) is even anachronistisch als het gebruik van het woord "christen" voor de eerste volgelingen van Jezus bijv. de apostelen.
- p.44 "Veel moslims verlieten Mekka en verhuisden naar Medina of Ethiopië. Dit is historisch niet correct, aangezien het vertrek naar Ethiopië plaats vond in 615 en slechts een kleine groep betrof (ongev. 20) terwijl de emigratie naar Medina pas in 621 gebeurde. Dit waren zo'n 70 gelovigen.
- p.47 Hidjra wordt ten onrechte vertaald door vlucht, beter is (e)migratie, uitwijking.
- p.89 lang niet alle vrouwen dragen witte kleding tijdens de bedevaart.
- p.95 men trekt zijn "ihraam" niet aan: door de voorgeschreven kleding aan te trekken komt men in staat van ihraam. (gewijde staat).
- p.97 Turkije is geen arabisch land, zoals wordt gesuggereerd.
- p.16 een schaal warme tajine: een tajine is al een warme schaal.

P. Reesink.

HET BESTE UIT BEGRIP

"Evenals het blad "Begrip" beoogt "Het Beste uit Begrip" bij te dragen tot dialoog en goede verstandhouding. Uit de eerste vijf jaargangen werden 19 van de 55 artikelen herdrukt in vier rubrieken: islamitische feesten en rituelen, islamitische wetgeving, theologie en politiek en relatie tussen moslims en christenen. Aan de orde komen zo het vasten en het gebed, het vrome "gedenken" van de 99 namen van God, de bedevaart en het offerfeest, alsmede de taak van de imam en een vergelijking tussen moskee en kerk. De islamitische wet betreft voedselregels, huwelijksrecht, seksualiteit en positie van de vrouw. 'Islam en politiek' gaat o.a. over Libanon en Jeruzalem. Dit ligt iets verder van ons bed. Het vierde deel over relaties van moslims en christenen is van groot belang voor de dialoog. Het laat zien hoe moslims over Christus denken en hoe zij de gegevens van bijbel en koran met elkaar proberen te verzoenen, wat niet altijd lukt."

Dr. K.Wagtendonk.

De prijs van het boek bedraagt f 15,50 incl. porto.

REDACTIE BEGRIP

Oprichter.

Pater P. Backx

Effenseweg 1
4838 BA Breda
Tel: 076 - 132825

Pastor

R.K. Kerk

Drs C.F.K. de Jong

Eymaelstraat 34
6412 AM Heerlen
Tel: 045 - 726021

Theoloog met speciale aandacht voor de islam in Indonesië.

Dr. P. Reesink

Luybenstr.17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel: 073 - 145159

Relatieopbouw moslim-christenen, in dienst van Stg. Cura Migratorum.
Eindredacteur.

Gereformeerde Kerken.

Drs. J. Slomp

Dienstencentrum
Postbus 203
3830 AE Leusden
Tel: 033 - 943244

Predikant in alg.dienst van de Gereformeerde kerken in Nederland om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in onze samenleving

Dr. M.van de Boom

v.d.Veerelaan 6
1181 RB Amstelveen
Tel: 020 - 474308

Docent godsdienstwetenschap en oecumenica aan de opl. voor Godsdienstonderwijs (NLO) en Theologie (M.O.-A.B.) van de Vrije Leergangen te Diemen.

Ned. Herv. Kerk.

Drs. mw. G. Speelman

"Kerk en Wereld"
Postbus 19
3970 AA Driebergen
Tel; 03438 - 12241

Functionaris voor de relatie christenen/moslims, vanuit de Ned. Herv. Kerk.

Islamitisch redactielid.

Dhr. 'L Hoessein Aarab

Vormingswerker Driebergen

Administratie

A.v.d.Berg v.Beijnen

Luybenstraat 17

Abonnementen, administratie en verzending.

Illustraties

F. Kalb.

Tekenaar
